Universiteit Leiden
The Netherlands

Portugese faience uit Nederlandse bodem: de opkomst en neergang van Portugese import

Ostkamp, S.; Jaspers, N.L.

Citation
Ostkamp, S., & Jaspers, N. L. (2014). Portugese faience uit Nederlandse bodem: de opkomst en neergang van Portugese import. *Vormen Uit Vuur. Mededelingenblad Nederlandse Vereniging Van Vrienden Van Ceramiek En Glas*, *226*, 10-29. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/4290136

Version:	Publisher's Version
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/4290136

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Portugese faience uit Nederlandse bodem

2

Miniatuur in het laat vijftiende-eeuwse getijdenboek van Engelbert van Nassau (1451–1504), Meester van Maria van Bourgondië, ca. 1477-1490, Ms. Douce 219, fols 145v, 146r, collectie en foto Bodleian Library, Oxford

De opkomst en neergang van Portugese import

In 2013 werd in het Museu Nacional de Arte Antiga in Lissabon de tentoonstelling *On the World's Routes – Portuguese Faience (16th-18th centuries)* gehouden.[1] In de tentoonstelling en de daarbij verschenen catalogus wordt ruim aandacht besteed aan de laatste stand van onderzoek naar Portugese faience. Niet alleen worden de laatste vondsten van Portugese werkplaatsen behandeld, ook vondsten uit de rest van de wereld komen aan bod, waaronder uit Nederland.

Nina Linde Jaspers en Sebastiaan Ostkamp

Bij de tentoonstelling werd een internationaal congres georganiseerd, waar tientallen onderzoekers uit de hele wereld het onderwerp vanuit hun eigen onderzoek belichtten. Namens Nederland hield Nina Jaspers een lezing waarin ze de resultaten van het onderzoek presenteerde dat zij de afgelopen jaren in samenwerking met Sebastiaan Ostkamp verrichtte. Vooruitlopend op de Engelstalige congresbundel die eind dit jaar verwacht wordt, presenteren ze hun onderzoek hier alvast aan de leden van onze vereniging. Het zwaartepunt van het onderzoek ligt op de cultureel-economische inbedding van de Portugese faience die in onze streken belandde.[2]

Geschenken bij de elite, een vroeg zestiende-eeuwse Portugese import

Op één van de miniaturen in het laat vijftiende-eeuwse getijdenboek van Engelbert van Nassau (1451–1504) bieden de drie koningen hun geschenken aan aan de heilige maagd Maria en Christus *(afb.1)*. De scène wordt omringd door de meest exclusieve keramiek en glas die in die tijd in de Lage Landen voorhanden was: voorwerpen van majolica uit Spanje en Italië en glas uit Venetië. Dat hier luxe keramiek en glas zijn afgebeeld, is niet verwonderlijk, juist deze waren vervulden een belangrijke rol binnen het wijd verspreide gebruik van geschenkenuitwisseling. Dat gebruik, dat zich zonder meer laat vergelijken met de giften die de drie koningen aan Maria aanbieden, vond vooral plaats in de kringen van de hoogste adel. Zo is uit historische bron bekend dat Philips II (1527–1598) bijvoorbeeld in 1581-82 in het Portugese pottenbakkerscentrum Estremoz luxe aardewerk bestelde dat diende als geschenk voor zijn dochters.[3]

1

Potje, Portugal (Estremoz), 1500-1550, geglad aardewerk met appliques, bodemvondst kasteel Culemborg, h. 9 cm, collectie Stichting Kasteeltuin Culemborg, foto Marlon Hoppel

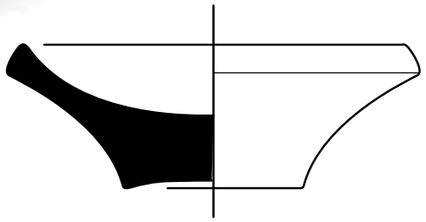

3

Kannetje, Portugal, 1600-1650, geglad aardewerk, bodemvondst Amsterdam, h. 12 cm, collectie en foto BMA, Amsterdam

4

Zoutvat, Portugal (Lissabon), vóór 1597, majolica, bodemvondst Amsterdam, diam. 9 cm, collectie en foto BMA, Amsterdam

Van iets vroegere datum is het stuk Estremoz aardewerk dat werd gevonden in de slotgracht van het kasteel van Culemborg *(afb. 2)*. Dit kasteel werd in de eerste helft van de zestiende eeuw bewoond door Elizabeth van Culemborg (1475-1555) en haar beide opeenvolgende echtgenoten. Ter gelegenheid van het huwelijk met haar tweede gemaal Anthonius Lalaing (1480-1540) in 1509 bestelden de echtelieden onder meer enkele tegelkachels, waarvan de tegels versierd zijn met hun familiewapens en de initialen van hun voornamen, de A van Anthonius en de Y van Ysabeau (Elisabeth).[4] Het stuk aardewerk uit Estremoz dat in de slotgracht onder hun woonvertrekken werd gevonden, bevond zich tussen de scherven van deze kacheltegels en ook hierop komt een A voor. De wanddikte van het helaas niet geheel compleet bewaard gebleven Portugese potje bedraagt niet meer dan enkele millimeters. De gotische letter A is uit een dunne plak klei gesneden en als applique op het gegladde oppervlak van het potje geplakt, en vervolgens met kleine witte kiezelsteentjes ingelegd. Van een tweede letter bleef te weinig bewaard om met zekerheid te kunnen zeggen welke het betrof, maar met een beetje fantasie kunnen we hierin een sierlijke Y zien. De levens van Anthonius en Elisabeth speelden zich, net als dat van Engelbert van Nassau, af in de kringen van de hoogste adel uit die dagen. Zo was Anthonius de boezemvriend van keizer Karel V (1500-1558), die als koning van Spanje vanzelfsprekend contacten onderhield met zowel Spaanse als Portugese edellieden.[5] Ook Anthonius en Elisabeth zullen Iberische edelen ontmoet hebben en het zal dan ook één van deze contacten zijn geweest die hen dit kostbare kleinood bezorgde.

In de loop van zestiende eeuw zou het gebruik om aardewerk te schenken zich over

5

Kommetje, Portugal, 1600-1620, faience, bodemvondst kasteel De Haar, *diam. 14 cm, collectie Provinciaal Depot Bodemvondsten Utrecht, foto en tekening BAAC, Den Bosch*

tiende eeuw vooral gevonden bij kastelen en kloosters, iets later in die eeuw zien we dat de verspreiding ervan toeneemt onder steeds bredere lagen van de bevolking. Zo vinden we dezelfde soort roodbakkende Estremoz-achtige producten van Portugese origine, een eeuw nadat Anthonius zijn luxe stukje Estremoz aardewerk cadeau kreeg, terug in beerputten van de stedelijke middenklasse, die onder meer woonde op het Amsterdamse eiland Vlooienburg, ter plaatse van het huidige Waterlooplein *(afb. 3)*.[6] Vanaf de jaren negentig van de zestiende eeuw zien we een ware explosie van het aantal importen, vooral in vondstcontexten in de kuststreek van ons land.

De eerste importen van Portugese faience

Een van de luxe aardewerksoorten waarvan de eerste voorbeelden kort voor 1600 in Nederlandse vondstcontexten opduiken, is Portugese faience. Uit de vulling van een sloot die zich bevond onder de tussen 1595 en 1597 aangebrachte aanplempingslaag van Vlooienburg kwam het voor onze streken oudste stuk Portugese tinglazuuraardewerk tevoorschijn.[7] Het betreft een klein zoutschaaltje met een onbeschilderde laag tinglazuur aan de binnenzijde en een ongeglazuurde buitenkant *(afb. 4)*. Dit type zoutvaatjes is ook gevonden tussen het productieafval van een werkplaats aan de *Largo de Jesus* in Lissabon. Aan de bovenzijde is op de rand een proenafdruk voelbaar, iets wat we ook terugzien bij de parallellen uit Lissabon.[8]

Hoewel er geen andere voorbeelden van Portugese faience bekend zijn die met zekerheid in de late zestiende eeuw kunnen worden gedateerd, zijn er in Amsterdam meerdere vergelijkbare zoutvaatjes gevonden.[9] Een deel hiervan lijkt afkomstig te zijn uit de eerder genoemde tussen 1595 en 1597 aangebrachte aanplempingslaag.[10] De werkplaats aan *Largo de Jesus* was actief in de tweede helft van de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw en is daarmee één van de vroegste plateelbakkerijen van Lissabon.[11] In Lissabon komen dit soort zoutvaatjes voor in vrijwel elke opgraving met contexten uit de late zestiende tot in de late achttiende eeuw.[12]

steeds bredere lagen van de bevolking verspreiden. De zestiende eeuw was in de Nederlanden een periode van grote transformatie. Zo wordt de koning kort na het midden van de zestiende eeuw aan de kant gezet, waarna ook de rol van de adel voor een belangrijk deel is uitgespeeld, en de macht vooral in handen komt van de steden en de daar wonende burgerij. Dat de economie van de Noordelijke Nederlanden vanaf de eerste helft van de zestiende eeuw opbloeit, zien we terug in de materiële cultuur van deze periode. Worden voorwerpen van majolica uit Spanje en Italië tot in de vroege zes-

6

Twee borden, Portugal, 1600-1640, faience, bodemvondst Dordrecht, beide diam. 20 cm, collectie DIEP, Dordrecht, foto BMA, Amsterdam. Het eerste bord toont Spaans-Moorse invloeden, terwijl het tweede bord beïnvloed is door Italiaanse calligrafica faience (vgl. afb. 16)

Naast de weinige voorbeelden van het geheel witte tinglazuuraardewerk hebben de meeste in Nederland opgegraven voorbeelden van Portugese faience een blauwe beschildering op een witte ondergrond. Helaas zijn er nauwelijks contexten die een scherpe datering kunnen geven aan de vroegste Portugese vondsten. Voor de contextdatering zijn we daarom vooral afhankelijk van de bijvondsten. De vroegste voorbeelden van blauwwitte Portugese faience uit de Republiek stammen uit de eerste decennia van de zeventiende eeuw en komen net als het eerder besproken Estremoz aardewerk vooral uit rijke contexten. Zo is een onmiskenbaar vroeg zeventiende-eeuws kommetje gevonden in een beerput van het nabij Utrecht gelegen kasteel *De Haar (afb. 5).*[13] De bijvondsten betreffen onder meer enkele vroeg zeventiende-eeuwse stukken Chinees porselein, faience uit het Italiaanse Ligurië, steengoed uit Raeren, en Nederlandse majolica en loodglazuuraardewerk.[14] Op basis van de bijvondsten is dit vondstcomplex gedateerd tussen 1600 en 1625. Bij de opgraving van een beerkelder van een prominent huis aan de Groenmarkt in Dordrecht zijn twee Portugese borden uit deze periode aangetroffen *(afb. 6).*[15] Hoewel Dordrecht van oudsher een belangrijke rol in de internationale handel speelde, werd de stad vanaf de zestiende eeuw overvleugeld door Rotterdam. De Groenmarkt was destijds één van de duurste straten van de stad en vormde zo de woonplaats van de Dordtse elite. Natuurlijk kan niet worden uitgesloten dat de vroegere eigenaar van de borden een handelaar was, de vindplaats wijst echter meer algemeen op iemand uit de stedelijke elite. Vergelijkbaar met deze vondst is een bord dat werd opgegraven in de beerput van een huis aan de Rotterdamse Hoogstraat.[16]

7

Kan, Portugal, 1600-1620, faience, bodemvondst Den Haag, h. 20 cm, naar: Carmiggelt 1991, 50

Vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw werd vanuit Portugal steeds meer faience naar de Republiek verhandeld. Dit wordt vooral opgegraven in de Nederlandse kuststreek, zowel in steden en dorpen langs de Noordzee als langs de voormalige Zuiderzee. Hoewel het overgrote deel van deze vindplaatsen een duidelijke samenhang toont met de handelsactiviteiten die de bewoners van daaruit ontplooiden, bewijst een enkele vondst dat er ook andere mechanismen bij de verspreiding van Portugese faience een rol speelden. Zo kennen we enkele vondsten waarvan de context geen directe samenhang met handelsactiviteiten laat zien. Een mooi voorbeeld is een uit een beerput in Den Haag afkomstige kan *(afb. 7).*[17] Den Haag was ook in de vroege zeventiende eeuw al een bestuurscentrum, dat door het ontbreken van een zeehaven geen rol van betekenis speelde in de internationale handel. Portugese en andere overzeese importen zijn er dan ook schaars. Opvallend is dat de enige Portugese vondst wel meteen een heel bijzondere is, van dergelijke kannen zijn uit Nederlandse bodem namelijk maar enkele andere voorbeelden bekend. Hetzelfde beeld zien we bij Italiaanse importen in Den Haag. Onder de weinige voorbeelden uit Haagse bodem vinden we een Italiaanse kom van een voor onze streken uitzonder-

8

Meerkantig bord, Portugal, 1620-1640, faience, bodemvondst Harlingen, diam. 27 cm, collectie Luut de Haan, Harlingen, foto Ranjith Jayasena

9

Diep bord, Portugal, 1620-1640, faience, bodemvondst Grootebroek, diam. 30 cm, collectie Edwin van Drecht

10

Pot, Portugal, 1620-1640, faience, bodemvondst Zwaag, diam. 20 cm, particuliere collectie, foto Walter Lensink, Vind Magazine

lijk hoge kwalitatief en zeldzaamheid.[18] De vindplaats van de kom, nabij het Binnenhof, vormt een aanwijzing voor de achtergrond van de vroegere eigenaar. Van de kan ontbreken de exacte vondstomstandigheden.

Havensteden in Holland, Friesland en Zeeland

Hoewel de vroegste Portugese importen vooral uit rijke vindplaatsen zoals kasteel *De Haar* en Den Haag komen, laat het overgrote deel van de vondsten zien dat de handel verreweg de belangrijkste plaats innam bij de verspreiding van Portugese faience over de Republiek. Het zwaartepunt van de vondsten ligt namelijk in havensteden en aan de zeevaart te relateren dorpen en steden, zoals Amsterdam, Edam, Enkhuizen, Harlingen, Hoorn, Middelburg, Purmerend, Rotterdam, Vlissingen en dorpen in De Streek (Zwaag, Blokker, Grootebroek) en op het Schermereiland (Graft, De Rijp). Vooral West-Friesland en Amsterdam leveren veel vondsten op. Daarbij is Portugese faience in het noordelijke deel van de Republiek veel sterker vertegenwoordigd dan in bijvoorbeeld Zeeland en Zuid-Holland, waar

11

Morfologisch overzicht van Portugese faience aan de hand van Amsterdamse bodemvondsten, collectie en tekeningen, foto BMA, Amsterdam; kan midden onder: collectie en foto Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

slechts af en toe een stuk wordt aangetroffen. Ook in het Friese Harlingen wordt relatief veel gevonden *(afb. 8)*.[19] Of dit ook voor andere plaatsen in Friesland het geval is, is niet bekend. Het is in ieder geval duidelijk dat Portugese faience voornamelijk wordt gevonden in de kustprovincies, en dan vooral in havensteden, terwijl het in andere steden in de kustregio die wel een markfunctie voor hun ommeland hadden maar geen havenfunctie vervulden, zoals Alkmaar, Haarlem en Leiden, (volledig) ontbreekt.

De afnemers van Portugese faience

Wanneer we de verspreiding van Portugese faience over de Republiek bekijken, rijst de vraag wie nu eigenlijk de afnemers waren. Met de introductie van Chinees porselein kwam, voor wie het kon betalen, een heel andere productgroep op de markt. Porselein was van een hogere kwaliteit dan de Europese faience en werd in korte tijd ongekend populair.[20] Wie financieel niet in staat was om Chinees porselein aan te schaffen, kon kiezen voor Portugese faience als een betaalbaar alternatief. In de eerste jaren van de porseleinhandel speelde de zeldzaamheid van dit exotische product eveneens een rol bij de keuze voor een Portugese imitatie. Er was simpelweg te weinig porselein voorhanden om aan alle vraag ernaar te kunnen voldoen. Dit verklaart ook het voorkomen van Portugese producten in rijke contexten. Doordat Chinees porselein in Portugal al in de zestiende eeuw op de markt was, heeft het de vormgeving van de Portugese faience vanaf het begin beïnvloed. Het stak daarom waarschijnlijk fris af tegen de voornamelijk Italiaans georiënteerde vormgeving op de Hollandse majolica.

Ook de Nederlandse plateelschilders pikten de populariteit van het Chinese porselein op. De vroegste Nederlandse imitaties zijn uitgevoerd in majolica, een product dat met uitzondering van de decoratie op geen enkele manier kon wedijveren met het fijne porselein. Al in het eerste decennium van de zeventiende eeuw proberen majolicabakkers in steden als Haarlem en Harlingen hun producten meer af te stemmen op het porselein dat de VOC in die dagen aanvoerde.[21] Ze draaien hun borden dunner en gaan deze aan twee kanten voorzien van tinglazuur en beschildering. Mede omdat de producten nog volgens de majolicatechniek, dus vrijstaand

12

Bord, Portugal, 1620-1640, faience, bodemvondst Amsterdam, diam. 20 cm, particuliere collectie, foto Walter Lensink, Vind Magazine

13

Kan, Portugal, 1644, faience, overleveringsstuk, h. 20 cm, collectie Ron Jonkhout, foto: Paul Crucq

met proenen gestapeld in de oven, worden gebakken, blijft het eindresultaat pover afsteken tegen de porseleinen voorbeelden. In jaren twintig van de zeventiende eeuw gaan majolicabakkers gebruik maken van kokers en ontstaat de eerste Hollandse faience. De borden benaderen het Chinese porselein in dikte, maar het product is erg kwetsbaar en doet sterk denken aan de Portugese faience uit dezelfde periode waaraan het sterk verwant is.

Toch blijft de Portugese faience in deze vroegste periode van de Hollandse productie, gelet op het grote aantal vondsten ervan, een aantrekkelijk alternatief. Schijnbaar konden de Portugese producten op grond van de prijs concurreren met de Hollandse faience. Tegelijk bewijst de massale verspreiding van Hollandse faience over een stad als Alkmaar, in combinatie met het daar geheel ontbreken van Portugese faience, dat dit laatste product zich alleen een plaats kon veroveren in die plaatsen waar zeelieden het in kleine partijen aan land brachten. Dit vormt een belangrijke aanwijzing voor de verspreiding van Portugese faience over de Republiek, die vooral samen lijkt te hangen met zeevaart en de kleinschalige handel van schippers en zeelieden. In Noord-Holland was het vooral een bijproduct van de zouthandel op Portugal: het voor de visserij onmisbare zout vormde de hoofdlading en de Portugese faience werd als bijlading meegebracht. Terwijl de vroegste Hollandse faience uit steden als Delft, Haarlem, Harlingen en Rotterdam massaal werd verhandeld naar het achterland, bleef de verspreiding van de Portugese faience beperkt tot de directe omgeving van de plaatsen waar het uit de schepen werd geladen. Dat Portugese faience in die streken waar het populair was een vergelijkbare rol vervulde als het Chinese porselein in de Hollandse steden kunnen we eveneens afleiden uit archeologische vonds-

14

Zes borden, Portugal, 1600-1640, faience, diverse vindplaatsen Noord-Holland, diam. 20 cm, diverse collecties

15

Klapmuts, China (Jingdezhen), 1610-1640, porselein, overleveringsstuk, diam. 20 cm, particuliere collectie, foto Walter Lensink, Vind Magazine

ten. Kraakporselein is één van de weinige keramieksoorten die we geregeld tegenkomen in vondstcomplexen uit de achttiende en negentiende eeuw. Mensen waren er zuinig op en zodoende kon het voorkomen dat stukken kraakporselein pas tientallen tot soms honderden jaren na aankomst in de Nederlanden braken en in de bodem belandden. Hetzelfde beeld zien we in de steden en dorpen waar Portugese faience wordt gevonden. Menig stuk kwam hier tevoorschijn uit afvalkuilen en -sloten die verder alleen vondsten uit de achttiende en/of negentiende eeuw opleverden *(afb. 9)*. Een intacte pot die werd gevonden in een sloot in Zwaag tussen negentiende-eeuwse mineraalwaterflessen, was geheel gevuld met benen knopen *(afb. 10)*. Blijkbaar was men op een gegeven moment toch uitgekeken op oma's knopenpot, waarvan het bijpassende deksel vermoedelijk al eerder was gebroken.

Distributie over de stad Amsterdam

Vooral de stad Amsterdam staat bekend om zijn grote hoeveelheid vondsten van Portugese faience.[22] Op basis van de Amsterdamse vondsten is een morfologisch overzicht van de Portugese faience opgesteld *(afb. 11)*. Ook hier lijken de vroegste vondsten vooral gerelateerd te moeten

16

Bord, Italië (Ligurië), 1620-1640, faience, overleveringsstuk, diam. 20 cm, collectie en foto Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam (vgl. afb. 6)

worden aan rijke contexten. Vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw zien we dat de verspreiding van Portugese faience over Amsterdam hetzelfde patroon volgt dat we eerder in de Republiek zagen. Buurten zoals de Haarlemmerdijk, de Taanstraat en de Oude Schans, die een directe connectie hadden met de haven en de maritieme activiteiten, zijn als vindplaats sterker vertegenwoordigd dan de rest van de stad.[23]

Er lijkt echter één uitzondering te bestaan. In het verleden is al veel aandacht geweest voor een belangrijke groep consumenten van deze faience: de Portugese Joden die zich vanaf 1596 in Amsterdam vestigden.[24] Vooral de beerputten onder het huidige Waterlooplein in het centrum van de Portugees-Joodse buurt leverden tal van vondsten op die aan deze groep gerelateerd kunnen worden. Een enkele keer is een stuk zelfs speciaal in opdracht voor een Portugees-Joodse klant of familie vervaardigd *(afb. 12)*.[25] De rol die de Portugese Joden speelden in de distributie van Portugese faience lijkt zo vergelijkbaar te zijn geweest met die van de zeelieden die dit product naar de Republiek brachten. Ze kochten het in kleine hoeveelheden in en verkochten het vervolgens vooral in eigen kring. De in speciale opdracht vervaardigde Portugees-Joodse stukken lijken daarnaast te wijzen op het geven van geschenken binnen de eigen groep. We kennen dergelijke stukken ook uit Hamburg, een andere plaats die in deze periode een grote Portugees-Joodse gemeenschap huisvestte.[26] De hier afgebeelde kan met daarop de naam Jacob Schroder en het jaartal 1644 is een voorbeeld van zo'n in Duitse opdracht vervaardigd stuk Portugese faience *(afb. 13)*.

Symbolen van liefde en huwelijk

Net als de vondsten van Portugees-Joodse

17

Heft van een gegraveerd huwelijksmes, 1615, zilver, bodemvondst Bergen, h. 9 cm, collectie Stedelijk Museum Alkmaar, foto Archeologisch Centrum Alkmaar

18

Bord en meerkantig bord, Portugal, 1620-1640, faience, bodemvondst Berkmeer (gem. Koggenland) en Edam, diam. 20 en 27 cm, particuliere collectie en Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, foto's Walter Lensink, Vind Magazine

19

Bord, Portugal, 1620-1640, faience, bodemvondst Enkhuizen, oorspronkelijke diam. ca. 15 cm, particuliere collectie, foto Marlon Hoppel

stukken die op bestelling zijn vervaardigd, zijn er ook bij de Portugese faience uit maritieme vindplaatsen aanwijzingen te vinden dat een deel van de voorwerpen dienst deed binnen de uitwisselingsnetwerken van de hier wonende gemeenschappen. Deze aanwijzingen kunnen voor een deel worden afgeleid uit de voorstellingen op de faience. Zo zijn er opvallend veel borden waarop een haas is afgebeeld *(afb.14)*. Nu kan de haas worden geïnterpreteerd als een simpele imitatie van hazen op Chinees porselein, maar opvallend genoeg zijn hazen hier nu juist zeer zeldzaam *(afb. 15)*.[27] Daarnaast kan de invloed van andere aardewerkgroepen, zoals Italiaanse faience *(afb. 16)*, natuurlijk een rol hebben gespeeld. Toch ligt een andere verklaring meer voor de hand. Hazen verwijzen naar de jacht en staan daarmee ook symbool voor de minnejacht.[28] Ze vormen daardoor

een veel voorkomend motief op huwelijksgeschenken *(afb. 17)* en juist aardewerk was een populair geschenk bij huwelijken. Dit was in deze periode vooral het geval in de minder rijke groepen van de toenmalige samenleving, waartoe ook de meeste zeelieden behoorden.[29]

Op andere stukken faience die zijn gevonden in havenplaatsen is de verwijzing naar huwelijkssymboliek nog veel duidelijker. Twee borden met daarop een liefdespaar en daartussen een met pijlen doorboord hart laten verder weinig aan de verbeelding over *(afb. 18)*. Een fragment van een bord met daarop eenzelfde hart en het Portugese woord voord voor liefde AMOR, heeft bovendien een doorboring in de standring. Dit stuk huisraad zal dus eerder als een decoratieve herinnering aan de wand hebben geprijkt dan te zijn gebruikt als tafelgoed *(afb. 19)*. Ook bepaalde soorten voorwerpen kunnen als huwelijksgeschenken worden geduid. Zo vormde de pispot, een voorwerp dat in die dagen onder ieder bed was te vinden, in de zeventiende eeuw een populair huwelijksgeschenk, zoals een pispot met het opschrift SOETE LIEF KOM TE BEDT illustreert.[30] Het is dan ook denkbaar dat ook de voor die dagen exclusieve Portugese pispotten speciaal voor dit doel zijn meegebracht *(afb. 20)*. Andere voorstellingen op Portugese faience verwijzen weer naar andere populaire thema's in de toenmalige cultuur van alledag.

20

Pispot, Portugal, 1620-1640, faience, overleveringsstuk, diam. 20 cm, collectie en foto BMA, Amsterdam

21

Plooischotel, Portugal, 1620-1640, faience, bodemvondst Edam, oorspronkelijke diam. ca. 25 cm, particuliere collectie, foto Marlon Hoppel

Zo kunnen dubbelkoppige adelaars wederom een verwijzing zijn naar het huwelijk[31] , maar ze kunnen ook worden geduid als een symbool voor de verdreven Habsburgse ko-

22

Kom en bord, Portugal, 1620-1640, faience, bodemvondsten Vlissingen, diam. 12 en 20 cm, collectie SCEZ, Middelburg, foto ADC ArcheoProjecten, Amersfoort

ning van de Nederlanden (zie: afb. 7 en 10). Op een in Edam gevonden scherf van een plooischotel bewijst de Bourgondische vuurslag in het lichaam van zo'n adelaar dat we hier zonder twijfel met de Habsburgse variant van doen hebben *(afb. 21)*. De symbolen van het Spaanse koningshuis lijken wellicht onlogisch in een land dat dan officieel nog steeds in oorlog was met Spanje, maar hier bedriegt de schijn. De Republiek ging vanaf de late zestiende eeuw dan wel over naar het reformatorische geloof, toch bleef juist in de streek waar dit soort vondsten worden gedaan een groot deel van de bewoners katholiek.[32] Een stuk vaatwerk met een dubbelkoppige adelaar kan een uiting zijn geweest van het katholieke geloof en daaraan gekoppeld de voor de katholieke kerk nog steeds rechtmatige aanspraak van de Spaanse koning op de Nederlandse troon.

Kaapvaart

De Tachtigjarige Oorlog brengt ons direct ook bij een alternatieve mogelijkheid waarop Portugese objecten in Nederlandse handen kunnen zijn gekomen. Behalve de kleinschalige handel en geschenkenuitwisseling was er namelijk nog een andere manier om deze goederen te verwerven: de kaapvaart.[33] De West-Indische Compagnie (WIC) had de kaapvaart in de eerste fase van zijn bestaan (1621-1674) als primaire activiteit. Met Portugal als onderdeel van de Spaanse Kroon was het legaal mogelijk om Portugese schepen buit te maken. De WIC was onder meer sterk geworteld in de Zeeuwse havensteden Vlissingen en Middelburg. Tijdens de opgraving Vlissingen - Dokkershaven, waarbij een deel van de havenbuurt uit de late zestiende en de eerste helft zeventiende eeuw werd onderzocht, kwam veel exotische

23

Beschilderde kalebas, Peru, 1600-1625, kalebas, bodemvondst Vlissingen, diam. 12 cm, particuliere collectie, foto Marlon Hoppel

24

*Bord, Mexico (Mexico Stad), 1600-1650, majolica (*San Juan Polychrome*), bodemvondst Middelburg, diam. 20 cm, collectie Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, foto en tekening Marlon Hoppel*

keramiek tevoorschijn, waaronder enkele stukken Portugese faience *(afb. 22)*.[34] Deze stukken faience kunnen natuurlijk net als in Noord-Holland een bijproduct zijn van de (zout)handel op Portugal; de visserij was hier immers van even groot belang als in het noordelijke deel van Holland. Een enkele Zeeuwse vondst die direct aan de kaapvaart kan worden gekoppeld, wijst echter dat ook deze 'bedrijfstak' niet kan worden uitgesloten. De vondsten zijn een uit een beerput in Vlissingen afkomstige kalebas uit Peru *(afb. 23)* en een bord van Mexicaanse majolica dat werd opgegraven in Middelburg *(afb. 24)*. Het bord is van het type *San Juan Polychrome* uit de eerste helft van de zeventiende eeuw is vervaardigd in de regio Mexico Stad. Tot op heden is dit het enige stuk dat in Nederland is opgegraven. Normaliter wordt het *San Juan Polychrome* opgegraven in Mexico, Florida en de Caraïben[35], een zone waar de WIC zeer actief was met het kapen van voornamelijk Spaanse schepen.

25

Bord, Portugal, 1600-1640, faience, bodemvondst Lisse, diam. 20 cm, collectie Provinciaal Bodemdepot, Alphen aan den Rijn, foto Marlon Hoppel

Ook de VOC kaapte in de eerste decennia van zijn bestaan talrijke schepen. Ze deed dat met name in de Aziatische wateren en daarbij had ze het vooral gemunt op Portugese handelsschepen. Een in de beerput van de buitenplaats Rosendaal in Lisse opgegraven bord *(afb. 25)* is afkomstig uit de boedel van Adriaan Block (1581/82-1661).[36] Uit historische bronnen was reeds bekend dat deze Block Rosendaal vanaf 1624 bewoonde. Omdat zijn leven in de Republiek zich vooral afspeelde in Lisse en Haarlem, plaatsen waar vrijwel nooit Portugese faience op de markt kwam, is het onwaarschijnlijk dat hij zijn bord in het vaderland verwierf. Als kapitein en commandeur vervulde Block tijdens zijn leven diverse functies bij de VOC en het is dan ook goed mogelijk dat het faiencebord via één van zijn onontkoombare contacten met de Portugezen in de Oost in zijn bezit kwam. Zo was Block schipper van de *Zwarte Leeuw*, één van de schepen van de retourvloot onder admiraal Jacob van Heemskerk (1567-1607) die in 1603 uit Oost-Indië in Amsterdam arriveerde met aan boord onder meer de buit van de met porselein en zijde beladen Portugese kraak *Santa Catarina.* Diverse stukken Swatow porselein uit deze zelfde beerput nam Block eveneens mee van zijn reizen naar de Oost.[37]

Neergang van de handel in Portugese faience

Portugese faience deed kort voor 1600 zijn intrede, en werd vanaf 1620 tot 1650 in grotere hoeveelheden ingevoerd. Rond het midden van de zeventiende eeuw verdwijnt het, net als bijna alle Zuid-Europese importen, uit de Nederlandse vondstcomplexen. Wat overblijft is Nederlandse faience en Chinees porselein. In de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw is veel van de Hollandse faience net als het Portugese tinglazuuraardewerk nog van een vrij povere kwaliteit. Geleidelijk aan verandert dat. Niet alleen komen steeds meer producten met een fraaie decoratie voor, ook ontstaat geleidelijk aan een minder kwetsbaar product.[38] Het lijkt erop dat deze ontwikkeling ertoe heeft bijgedragen dat de Portugese faience in dezelfde periode steeds minder populair werd. Rond het midden van de zeventiende eeuw groeit Delft uit tot één van de belangrijkste productieplaatsen van faience.

Een enkele vondst laat zien dat er zo nu en dan nog wel eens een stukje Portugese faience in onze streken belandt. De vondsten uit Brielle en Overschie van omstreeks 1660 zijn tot nog toe de enige voorbeelden *(afb. 26).*[39] Dit soort vondsten vormen dus eerder een uitzondering dan een regel. De belangrijkste rol van de Republiek in de internationale handel is in deze periode dan ook uitgespeeld. Met de Vrede van Munster (1648) wordt niet alleen de oorlog tussen Spanje en de Republiek beëindigd, ook tal van andere Europese landen leggen hun geschillen bij. Hierdoor gaan talrijke landen voortaan onderling zaken doen en is de rol van de Republiek als intermediair niet langer nodig, waarmee ook een einde komt aan de daaraan gekoppelde kleinschalige handel. Tegelijk is de kaapvaart niet langer legaal. Hoe het ook zij, de stroom van Portugese importen naar de Republiek eindigt hier. In de daarop volgende periode zal het vooral de stad Delft zijn die met een overvloedige stroom aan producten zowel de Hollandse als tal van buitenlandse klanten voorziet van faience.

26

Drie kommen, Portugal, 1650-1670, faience, fragmenten bodemvondsten Brielle en Overschie, oorspronkelijke diam. ca. 15 cm, complete kom uit Lissabon (Museu da Cidade, Lissabon), foto ADC ArcheoProjecten, Amersfoort

Literatuur

J.M. Baart, 'Portugese faience 1600-1660. Een studie van bodemvondsten en collecties', in: R. Kistemaker en T. Levie (red.), Êxodo; *Portugezen in Amsterdam 1660-1680,* Amsterdam 1987, pp. 18-24.

J.M. Baart, 'Terra Sigillata from Estremoz, Portugal', in: D. Gaimster en M. Redknap (red.), *Everyday and Exotic Pottery from Europe c. 650–1900*, Oxford 1992, pp. 273–278.

J.M. Baart, W. Krook en A.C. Lagerweij, 'Italiaanse en Nederlandse witte faïence (1600-1700)', *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek 138* (1990), pp. 4-48.

M. Bartels, Steden in Scherven. *Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle/Amersfoort 1999.

U. Bauche, L*issabon – Hamburg. Fayenceimport für den Norden,* Hamburg 1996.

R.S. Calado en J.M. Baart, *Faiança Portuguesa / Portugese faience 1600-1660*, Lisboa/ Amsterdam 1987.

T. Canepa, *Kraak Porcelain. The rise of global trade in the late 16th and early 17th centuries*, Londen/ Lissabon 2008.

A. Carmiggelt, *Een beeld van een vondst. Haagse archeologische vondsten in particulier bezit*, (VOM-Reeks 1991-4) Den Haag 1991.

A. Carmiggelt, A.J. Guiran & M.C. van Trierum (red.), *Archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemsspoortunnel te Rotterdam* (Boorbalans 3), Rotterdam 1997.

J. Claeys, N.L. Jaspers en S. Ostkamp (red.), *Vier eeuwen leven en sterven aan de Dokkershaven. Een archeologische opgraving van een postmiddeleeuwse stadswijk op het Scheldekwartier in Vlissingen*, (ADC Monografie 9/ ADC Rapport 1635), Amersfoort 2010.

H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*, Zutphen 2001.

M. Dijkstra en S. Ostkamp, 'Een kijkje in de keuken van een VOC-beambte. Het porseleinbezit van Adriaan Block (1581/82-1661) en de introductie van porselein in de Nederlanden', in: M. Bartels, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.) *Hollanders uit en thuis. Archeologie, geschiedenis en bouwhistorie gedurende de VOC-tijd in de Oost, de West en thuis. Cultuurhistorie van de Nederlandse expansie,* Hilversum 2002, pp. 85-104.

M. Dijkstra en S. Ostkamp, (m.m.v. J.F.P. Kottman & L. de Vries), 'Vondsten uit een beerput van huis Rosendaal te Lisse (ca. 1590-1630). Een kijkje in de keuken van een VOC-beambte', in: H. Clevis en S. Ostkamp (red.) *Assembled Articles 3. Symposium on medieval and post-medieval ceramics. Zwolle 9 en 10 okt 2003*, Zwolle 2006, pp. 139-183.

J. Dumas, *Fortune de mer à l'île Maurice,* Parijs 1981.

J. Gawronski (red.), *Amsterdam Ceramics. A city's history and an archaeological ceramics catalogue 1175-2011.* Amsterdam 2012.

J.M. Goggin, *Spanish Majolica in the New World - Types of the Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Yale University Publications in Anthropology 72), New Haven 1968.

E. Jacobs en M. van Veen, *Tussen koor en controle. Opgravingen op het terrein van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout* (VOM-Reeks 1996-3), Den Haag 1996.

N.L. Jaspers, 'Schoon en werkelijk aangenaam. Italiaanse faience uit Nederlandse bodem (1550-1700)', *Vormen uit Vuur* 204 (2009), pp. 2-31.

N.L. Jaspers, 'Clean, cheap and truly more pleasant. Italian maiolica excavated in the Netherlands: a supremacy of Ligurian merchandise and rarities from other production regions', *Archeologia Postmedievale 15* (2013), pp. 11-40.

D. Killock en F. Meddens, 'Pottery as plunder: a 17th-century maritime site in Limehouse, London', *Journal of Post-Medieval Archaeology* 39-1 (2005), pp. 1-91.

D.F. Lunsingh Scheurleer, *Het Chinees en Japans porselein in het Fries Museum*, (Fries Museum Facetten 11), Leeuwarden 1987.

T. Manuel Casimiro, *Portuguese faience in England and Ireland*. (BAR International Series 2301), Oxford 2011.

H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand,* Amsterdam 1999.

S. Ostkamp, 'De introductie van porselein in de Nederlanden', *Vormen uit vuur* 180/181 (2003), pp. 14-29.

S. Ostkamp, 'Symbolen van huwelijk en familie op de materiële cultuur van de hoogste adel (ca. 1400-1525)', in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers en G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan Herbert Sarfatij voor zijn 65e verjaardag*, Amersfoort/Hilversum 2002, pp. 305-337.

S. Ostkamp, 'Tortelduiven en vlammende harten. Huwelijkssymbolen op zilver en aardewerk uit Alkmaar tussen 1575 en 1675', *Vormen uit vuur* 186/187 (2004), pp. 112-155.

S. Ostkamp, 'Een bijzondere vondst: een scherf van een 17de-eeuws Portugees bord', in: B.A. Curver & S. Ostkamp, *Onderzoek aan de Turfkade 35 te Brielle. Een archeologische begeleiding*, (ADC Rapport 1467), Amersfoort 2009, pp. 31-34.

S. Ostkamp, 'Portugese faience uit Nederlandse bodem', *Poldervondsten* 13 (2010), pp. 54-61.

S. Ostkamp, 'The Dutch 17th-century porcelain trade from an archaeological perspective', in: J. van Campen en T. Eliëns (red.), *Chinese and Japanese porcelain for the Dutch Golden Age,* Zwolle 2014, pp. 53-85 (Ostkamp 2014a).

S. Ostkamp, 'Hollants Porceleyn en Straetwerck. De voorgeschiedenis van Delft als centrum van de Nederlandse productie van faience en het ontstaan van Delfts wit', *Vormen uit vuur* 223 (2014), pp. 2-47 (Ostkamp 2014b).

S.A.L Peters en S. Ostkamp, 'Aardewerk en glas: een uitwerking van twee complexen', in: R. van der Mark, *Haarzuilens / Kasteel De Haar. Definitief archeologisch onderzoek naar kasteel De Haar en haar voorgangers,* (BAAC rapport A-08.0258), Den Bosch 2013, pp. 69-74.

A.P.E. Ruempol en A.G.A. van Dongen, *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen/Pre-industrial Utensils*, Rotterdam 1991.

L. Sebastian, *A produção oleira de faiança em Portugal (séculos XVI-XVIII),* (Dissertação de Doutoramento em História com especialidade de Arqueologia, Universidade Nova de Lisboa, Faculdade de Ciências Sociais e Humanas), Lissabon 2010.

M. Varela Gomes en T. Manuel Casimiro (red), *On the World's Routes – Portuguese Faience (16th-18th centuries)*, Lissabon 2013.

Noten

1 *Dit project was een uitvloeisel van enkele recent in Lissabon voltooide proefschriften: Manuel Casimiro 2011 en Sebastian 2010. Zie voor de catalogus: Varela Gomes en Manuel Casimiro (red) 2014.*

2 *Met dank aan Tania Manuel Casimiro voor het redigeren van de Engelstalige versie van dit artikel.*

3 *Calado en Baart 1987, 9.*

4 *Ostkamp 2002.*

5 *Zie voor een korte levensbeschrijving: Cools 2001, 243-245.*

6 *Gawronski 2012, 184-185 en 187. Zie ook: Baart 1992.*

7 *De stad besloot tot de aanleg van Vlooienburg in 1595 (resolutie van de vroedschap uit november 1595). In 1597 is op de kaart van Pieter Bas een braakliggend eiland te zien. De jongste vondst uit deze aanplempingslaag is een bord met daarop het jaartal 1597 (Gawronski 2012, 194, nr. 452 en mondelinge mededeling Ranjith Jayasena, BMA, Amsterdam).*

8 *Sebastian 2010, fig. 14.*

9 *Zie ook: Baart, Krook en Lagerweij 1991, 21, fig. 17 (ten onrechte bestempeld als Italiaans product); Ruempol en Van Dongen, 1991, 125, F.5383 (ten onrechte bestempeld als Nederlands product); Gawronski 2012, 206, fig. 524.*

10 *De zoutvaatjes uit de collectie Van Beuningen-de Vriese (thans in Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam) werden gevonden door Arie de Vries (1915-1994). Tijdens een bezoek aan de collectie in Rotterdam vertelde hij dat de zoutvaatjes (het zou gaan om een tiental exemplaren) afkomstig zijn uit de bouwput van de Stopera, waar ze op grote diepte tevoorschijn kwamen uit een sloot die zich bevond onder een achttiende-eeuwse beerput. Daarmee lijkt de vondstomstandigheid op die van het eerst besproken exemplaar.*

11 *Sebastian 2010, 137.*

12 *Mondelinge mededeling Tania Manuel Casimiro.*

13 *Peters en Ostkamp 2013, 69-74.*

14 *Zie ook: Ostkamp 2014a, 71-72.*

15 *Bartels 1999, 839.*

16 *Carmiggelt, Guiran & Van Trierum (red.) 1997, 242, afb. 192 (ten onrechte bestempeld als Italiaans product).*

17 *Carmiggelt 1991, 50 (daar niet als Portugees product omschreven).*

18 *Jaspers 2009, 25, afb. 44; Jaspers 2013, fig. 45; Jacobs en Van Veen 1996, 29.*

19 *Met dank aan Luut de Haan voor het tonen van de talrijke fragmenten uit de bodem van Harlingen die zich zijn collectie bevinden.*

20 *Ostkamp 2014a.*

21 *Ostkamp 2014b.*

22 *Baart 1987; Calado en Baart 1987; Gawronski 2012, 204-208, 245, 249-250 en 260.*

23 *Met dank aan Jerzy Gawronski en Ranjith Jayasena, BMA, Amsterdam.*

24 *Baart 1987.*

25 *Zie ook: Calado en Baart 1987, cat. nrs.: 15-19 (betreft één groep van vijf voorwerpen met op de onderzijde het opschrift PAS, afkomstig uit de beerput van het pand Zwanenburgwal 70); 28 (betreft een bord met op de onderzijde het op schrift (B)ona Refica Boina, afkomstig uit de beerput van het pand Zwanenburgerstraat 19); 30-31 (betreft twee borden met op de voorzijde het opschrift Dona Ma(ria) Ilhaő, afkomstig uit de beerput van het pand Zwanenburgwal 51); 32 (betreft een bord met op de onderzijde het opschrift Vi(o)lante dos Santos, bodemvondst Amsterdam – aankoop Historisch Museum Amsterdam); 34 (betreft een bord met op de voorzijde het opschrift .D.F. M(a)g(alho)es, afkomstig uit de beerput van het pand Zwanenburgerstraat 19).*

26 *Bauche 1996.*

27 *Hoewel de haas als motief vaker voorkomt op zestiende-eeuws porselein, vooral op export-porselein uit de regeerperiode van keizer Jiajing (1522-1566), ontbreekt het motief vrijwel op kraakporselein uit dezelfde periode als de Portugese faience. De enige tot nog toe gepubliceerde voorbeelden betreffen een in Hirado opgegraven klapmuts (ca. 1615 - Ostkamp 2010, 59), een bordje uit het wrak van VOC schip de Banda (ca. 1615 - Dumas 1981, 61) en een vrijwel identiek bordje dat door overlevering bewaard bleef (Canepa 2008, 108-113). De voorstelling op de hier afgebeelde klapmuts (afb. 25) is vergelijkbaar met het decor van een bord uit de Kangxi periode (1662-1722) dat zich in de collectie van het Fries Museum bevindt (Lunsingh Scheurleer 1987, 16 en foto omslag).*

28 *Ostkamp 2004, 131-137.*

29 *Ostkamp 2004, 152-153.*

30 *Ostkamp 2004, 150-151.*

31 *Ostkamp 2004, 130-131.*

32 *Van Nierop 1999.*

33 *Killock en Meddens 2005.*

34 *Zie voor een uitgebreid verslag van deze opgraving: Claeys, Jaspers & Ostkamp 2010.*

35 *Goggin 1968, 151-154.*

36 *Dijkstra en Ostkamp 2002; Ostkamp 2003, 21-22; Dijkstra en Ostkamp 2006.*

37 *Zie ook: Ostkamp 2014a, 72-75.*

38 *Ostkamp 2014b.*

39 *Zie voor Brielle: Ostkamp 2009; het rapport van het onderzoek in Overschie is nog in voorbereiding.*